

Türk mifologiyasynda erbetligiň tañrysy: Erlik

Category: Kitapcy, Mistika we fantastika, Sözler

написано kitapcy | 23 января, 2025

Türk mifologiyasynda erbetligiň tañrysy: Erlik TÜRKMİTOLOJİSİNDE KÖTÜLÜK TANRISI ERLİK

Türklerde ve Buryatlada Erlik Han, Moğollarda Erlik veya Homun Han, Kalmıklarda Erlik veya Homın Han, Tuvalarda Erlik veya Lovun Han, Hakaslarda Erlik veya Irlık, Sibiryalılarda Arsan Dolay olarak adlandırılır. Türk mitolojisinde kötülüğün, ölümün, ölülerin ve yeraltının tanrısıdır. Yerlik (Y- >0) kelimesinden türemiştir ve bazen Yerlik olarak da anılır, kişi, güç ve yer, yeraltı ile bağlantılıdır. Moğollar Erleg veya Yerleg derler. Yenisey Kırgızlarında söylendiği şekliyle Erliğ'in, kötü kuvvet anlamına geldiğini runik yazılarından öğreniyoruz ve Altaylılarca da bu anlama geldiği savunulur. Buryatçada kan içen anlamında kullanılır. Erlik hakkındaki geniş bilgileri başta Radloff ve Verbitsky'nin derlediği Yaratılış destanından ve Şaman dualarından elde ederiz.

Erlik; kötülüğü, hırsı, açgözlülüğü ve her türlü fenalığı sembolize eder. Erlik kendi yaratılışı gereğince, kötü şeyleri seçer ve kötü işler yapmayı tercih eder. İyi şeylerin temeline ve köküne muhaliftir, kendiliğinden onlara karşı çıkar. Bilgisizdir, yıkıcıdır, karıştırıcıdır. Düzen, sulh ve sükûn istemez.[1] Kara nemelerin (kötü ruhların, "neme = ruhsal şey") başkanıdır. Kara, parlak ve kıvrırcık saçları omuzlarından beline kadar sarkacak derecede uzundur. Çatallı uzun keçisakalı dizlerine kadar uzanır ve yine sarkık uzun bıyığını kulaklarına asmıştır. Gözleri arasındaki mesafe altı metredir, göz kapakları bir karıştır. Gözleri ve kaşları kömür gibi karadır. Köpek dişleri dudağından dışarı sarkar. Çin'de iki iblis kardeş olan Kao-Ming ve Kao-Chio hakkında hikâyeler anlatılır. İlkinin ateş saçan gözleri ve mavi derisi,

diğerinin yeşil yüzü, yeşil derisi, iki boynuzu ve kılıç gibi dişi vardır. Erlik'in bazı tasvirlerinde Çin'den gelen bu etki açıktır. Hakaslar Erlik'in oldukça çirkin bir görünümü olduğuna inanır. Tuva Şamanizm'inde dünyanın karanlık efendisinin kaba ve boğuk bir sesi vardır ve on iki yer altı tanrısının başkanıdır.[2] Yeşil demirden kılıcı, insan kafatasından kadehi vardır. Eğerli dokuz boğaya bağlı arabayla yolculuk eder ve boğaları siyah yılan benzeyen kamçıyla hareket ettirir. Küstah, inatçı, utanmaz diye sıfatlandırılır. Erlik, Türk mitolojisinde insana benzemez. Destanların bazı bölümlerinde ve bazı efsanelerde insan şeklinde tasvir edilmiştir, fakat bu insan biçimi Budizm ve Maniheizm tesiriyledir. Yine Türk mitolojisindeki Erlik tıpkı Ülgen gibi Kayra Han tarafından yaratılmıştır ve sonsuz hayata sahiptir. Aslında, en başına dair bir fikir yürütecek olursak, Türk dualizminde kötülüğü temsil etsin diye Kayra Han tarafından yaratılmıştır, diyebiliriz. Her türlü fenalığı yaptığı halde hiçbir zaman öldürülmesi düşünülmemektedir ve başka bir şekilde cezalandırılır, öldürülmemesinin sebebi de hiçbir zaman tatmin edici şekilde açıklanmamıştır. Bu da dualizmin devam etmesi gerektiğinin kalıntısıdır. Dualizmin yanında Ülgen, Kızagan ve Mergen ile kardeş de olabileceği ihtimali vardır. Dünyadaki birçok mitolojide kötülük tanrısı diğer tanrılarla kardeşlerdir. Bu kardeşlik fikri kesinleştirilemez, çünkü yazılı kayıt olmamasının yanında sözlü olarak Türk mitolojisinin bu konusu yabancı etkiler altında oldukça değişmiştir. Yani, kardeş olma ihtimali göz önünde bulundurulacaksa, karşılaştırmalı mitoloji ilkeleri ışığında, tanrılar kardeşlerini öldürmez, yalnızca cezalandırılır. Ayrıca, Yaratılış destanının bir kısmında affedilerek göğe çıkarılır ama kıskançlığı ve kötü hırsı yüzünden tekrar yeraltına gönderilir.

Bir duada şöyle betimlenir:

Kara argımak minittü Bindiği (at) kara küheylân

Kara kunduz töşöktü Döşeği kara kunduz (derisinden)

Kurdak yetpes beldü Beline kuşak yetişmez
Kuşak yetpes moyündü Boynuna kucak yetişmez
Karış bolgon kamaktü Göz kapağı bir karış
Kara mıyık sakaldü Kara bıyıklı, kara sakallı
Kan çapkan çıraylü Kana çalmış yüzlü
Mayma saçtū Bay Erlik Parlak saçlı Bay Erlik
Kişi köksü könöktü Kuvası kişi göğsünden
Ku baştan ayaktü Kadehi kurumuş kafatasından
Yeşil temir kılıçtū Kılıcı yeşil demirden
Yalpak temir yaründü Kürek kemikleri yassı demirden
Yilim kara yüstü Kapkara yüzlü

... ..

Kara argımak minittü Bindiği (at) kara küheylân
Kara çibek tizgindü Dizgini kara ipekten
Kara yılan kamçılü Kamçısı kara yılan
Er aldıma külüp kel Tam önüme gülerek gel[3]

Yaratma gücüne sahiptir ama bunu hiçbir zaman istediği şekilde gerçekleştiremez. Çekicini örsüne vurarak zararlı ve mantıksız şeyler yaratır. Deve, domuz, böcek, yılan, kertenkele ve bazı kötü ruhlar onun eseridir. Yarattığı varlıklar antagonist (savaş için hazırlanmış) yaratıklardır. Hatta Potanın'ın derlediği yaratılış destanında[4] insana ruhunu Erlik verir. İradesizliği sembolü olarak sürekli hatalarını tekrarlar.

İnsanlara kötülük eder, insanlara ve hayvanlara salgın hastalıkları bulaştırır, ekinlere çekirgeleri yollar. Öldürdüğü insanların veya ruhu hala dünyada dolaşan ruhları yakalayarak yeraltına götürür, onları kendine hizmetçi yapar. Bunları yaparak insanları kendisine kurban vermeye mecbur tutar. Eğer kendisine kurban verilirse bir süreliğine insanları rahat bırakacağına inanılır. Bununla da memnun edilemezse kişiyi öldürür. Onun hoşlandığı siyah boğa, sakat, zayıf ve hasta hayvanlar kurban edilir. Kendisine asla at kurban edilmez fakat bazen onu memnun etmek için Kara Şamanlarca (Kara Kam) siyah at kurban edilir. Bazı kurbanlar onun açgözlülüğünü azaltmak için dikenli çalı ve otlara

asılır. Rivayete göre erlik dikenli çalılardan korkmaktadır. Erlik'e kurban edilen hayvanların başı batıya çevrilir, çünkü yeraltı dünyasının kapısı yeryüzünde bir çatlak görünümündedir ve batıdadır. Erlik'e verilen kurbanlarda şöyle dua edilir:

Bu parılgam silerge tabışsın Bu kurbanın sizlere ulaşsın
Pasım esen yatsınk Üç yıl müreffeh ve rahat yatarsam
Kaya körüp alpatpagar, Kıya bakıp bizi ağlatma
Paza parılgıgar Pazar aa yatsın Yine kurbanla ona yetişsin iyi
Yakşı kamının küçün alattan ediger Kamın bile gücünü alıcı
ediniz! [5]

Bir başka dua da şöyledir:

Togonoktung toluzi pirigip
Toguz sooktu mirdi
Kopek uzumunun fidyesi birikerek
Dokuz kemikli paçavra
Erlik'e kurban olsun!

İsmi söylemek, özellikle hastalıkla ve ölümlle geçen zamanlarda, sakıncalıdır, tabulaşmıştır.

Erlik yeraltı diyarında çamurdan, kara demirden ve kara kayalardan yapılmış sarayından oturur. Yer altı dünyasını kara, loş bir güneş aydınlatır. Sonsuz bir alacakaranlık hüküm sürer. İntihar edenlerin kanının doldurduğu ve ölü ataların yaşadığı yer olan siyah bir göl vardır. Bu gölün üzerinde tek bir at kılından oluşan köprü yer alır. Erlik'in karargâhı Toybadım (Doymadım) ırmağının olduğu yerde kurulmuştur. [6] Bu ırmak insanların gözyaşlarından oluşur. Toybadım ırmağı Bay Tengiz (Büyük Deniz, "Bay" kelimesi "zengin" anlamını değil, bolluğu ve büyüklüğü anlatır) adlı çok büyük bir göle akar ve bu gölü oluşturur. Bu gölün içinde "abra" (timsah benzeri ejderha) ve "yutpa" (yer altı yılanı diye anılan ejderha) denen korkunç yaratıklar bulunur. Aynı zamanda Erlik'in sarayının bekçiliğini de yaparlar. Erlik, kızıl kanlı yemekle beslenir ve ciğer kanı içer. Yeme içme zamanı akşam göğün

kızardığı zamandır.[7] Kızıl havalar onun gücünün doruğunda olduğu zamanlardır. Tan vaktinde hava kızılken esen tan rüzgârı sırasında ağzı açmak yasaktır, çünkü bu Erlik'in ılık nefesidir. Teneffüs edenin felç kalacağına inanılır. Rüzgârın adı "tan saphala"dır. Başka efsanelere göre de, çeşitli bölümlere ayrılmış taştan bir yapıda yaşamaktadır. Altaylar, Şorlar, Baykal Ötesi Evenkiler, Buryatlar ve Sibirya dışında yer alan Moğol ve Mançular da Erlik hakkında benzer inanışlara sahiptirler.[8] Yeryüzündeki mekânı ise kuzeydeki karanlık topraklardır.

Türk Budist efsanesine göre, geçmişte Erlik bir keşişti, elli yıllık ibadetten sonra kutsallıkta yüksek bir derece elde etti ve doğaüstü güçler kazandı ama aydınlanmaya ulaşmak için bir mağarada bir boğa gerekti. Aldığı bir boğa yüzünden hırsızlıkla suçlandı ve buna da başka bir kutsal adam tanıklık edince haksız yere idam edildi ya da boğayla mağaraya giderken soyguncular tarafından öldürüldü şeklinde yersiz bir ölüm yaşadı.

Başı kesilerek öldürülen Erlik, boynuzlu boğanın başını aldı ve mitolojide şeytana dönüştü. Şeytana dönüştükten sonra kendisinin idamına yol açanları veya soyguncuları öldürdü ve onların kafatasından kendisine tılsımlı bir kolye yaptı. Bu kolye tılsım görevi görerek hem kendisine hem de kılıcına sihirsiz güçler verir. Bu olaydan yeraltına inerek yeraltının, karanlığın, ölümlerin, cehennem mahkemelerinin başı oldu. İnsanların günahlarını gösteren bir aynaya sahip olduğundan kötülerin cezasında adaletli davranır. Aynı hikâyeye başka milletlerde anlatılırken Erlik, İran'da Sinj, Tibet'te Shinjeshe[9], Çin'de Da weide jingâng[10], Budist Moğollarda Erlik-jin Jarghagchi[11] olur. Ama genelinde bazen Erlik-Jin, Erli-Jin Jarghaqcı, Yama Erlik Han olarak da geçer. Budist mitolojide Erlik, Uygurlarca Budist mitolojiye uyarlanarak, Yamankata[12] ile etkileşime girdi ve zaman içinde tamamen onun yerini aldı. Erlik'e Altay'da Ölüttöntin Algan da denir, bu da can alıcı anlamıyla Yamantaka ile eşanlamlıdır. Erklig

kelimesi Sanskritçede yer edinerek kudretli anlamını taşır. Yamantaka'nın da eğerli dokuz cehennem boğası, yılanı andıran kırbacı ve kurukafadan kolyesi vardır. Yeraltının ve ölülerin efendisi oldu. Hemen hemen Türk mitolojisindeki Erlik'e benzer, fakat Hint kültürü içinde birkaç ek daha yapılmıştır. Japon Budizm'inde Daiitoku Myoo[13] olarak bilinir, koyu mavi rengiyle aydınlanmayı ve öfkeyi simgeleyen otuz dört silahını tutan altı yüz veya on altı bacak ve kolla resmedilir.[14]

Erlik Han'ın Karaş Han, Matır Han, Şıngay Han, Kömür Han, Badış Han, Yabaş Han, Temir Han, Uçar Han, Kerey Han adlı hepsine Kara Oğlanlar denilen dokuz oğlu; adları bilinen Erke Solton (Sultan), Sekiz Gözlü Kişyey Ana ve başka yedi kızı olmak üzere dokuz kızı vardır ve hepsine Kara Kızlar denir. Bu kızlara şaman dualarında utanmaz maskaralar denmektedir.[15]

Sibirya Samoyedleri Erlik'i kendi kötülük ve ölüm tanrıları Todote ile özdeşleştirmiştir. Yaratılış destanında İran Mani mitolojindeki kötülük ve yer altı efendisi olan Ehrimen ile büyük benzerlikler gösterir.

Sibirya'nın kuzeyinde yaşayan ve doğaya bağlı bir yaşam sürdüren ve Türk halklarından olan Dolganların anlattığı bir efsaneye göre, Erlik Han Mamutları yeryüzünden alıp yer altı âlemine götürmüştür. Mamutlar orada pis kokular, sıcağın ve karanlığın içinde Erlik'e hizmet etmek zorundadır. Eğer bir mamut oradan kaçıp yeryüzüne ulaşmaya çalışırsa hemen buz kesilip ölür.

Ülgen'in Erlik'ten her açıdan üstün olması, Ülgen'in onu istediği zaman cezalandırması ve hiçbir zaman kötülüğün iyiliğe üstün gelememesi Türk mitolojisinde monoteist bir eğilimdir. Radloff ve Verbitsky'nin derlediği Yaratılış destanında Erlik bir insan olarak betimlenmiştir. Veselovsky'nin derlemesinde ise Erlik tamamen insanlığa bürünür.[16] Tüm bunlar eskiden bir Tanrı olan Erlik'in şeytan gibi metafizik varlıktan daha da aşağı olan insan kadar basitleşmesi anlamına gelmektedir. Daha soran Erlik sadece

kötü ruhların başı olarak anılacaktır ve öyle kalacaktır. Ülgen ise Kayra Han ile özdeşleşerek tak tanrı pozisyonuna yükselecek ve Gök Tengri olacaktır.

Aslına bakılacak olunursa Türk-Altay ve Türk-Sibirya İnanışlarında mutlak iyiliğin ve özellikle Radloff ve Verbitsky'nin derlediği Altay yaratılış destanında tek tanrı Ülgen'in evrene hâkim olduğunu görürüz. Kötülerin başı veya şeytan fikri yani Erlik'in ve temsil ettiği ilahi kötülük fikri daha sonraki dönemlerde Budizm, Lamaizm, Manihaizm, Hristiyanlık ve en önemli izleri bırakan Zerdüştlüğün etkisinde gelişmiş olabilir. Altay ve Sibirya Yaratılış destanlarında Erlik bazen insan bazense ilk yaratıklardan bir hizmetkâr olarak tasvir edilir. Tanrı olarak çok az tanınmıştır. Eski Perslilerin bu düalizmi Hristiyan teolojisinin gelişmesinde de önemli derecede etkileri olduğundan aklımıza ilk olarak Pers mitolojisinin etkisi gelmektedir. Hristiyanlığın Musevilikten aldığı şeytan fikrinin Perslerin Ehrimen fikrinden doğmuş olması muhtemeldir, ya da en azından bu kaynaktan temel özelliklerini almıştır. Musevilerin Babil esaretinden önce tüm kötülüğün yaratıcısı olan bir Şeytan fikirleri yoktu. Eski Ahit'te, tıpkı İlyada'daki Zeus gibi, Yehova'nın da iyiyi ve kötüyü kendi elleriyle ayırdığı yazılır, hatta Eski Ahit'te Yehova'nın şu sözleri dikkat çeker; "Kötülükleri ben yaratıyorum." [17], "Dünyada kötülük olur da bunu Tanrı yapmamış olur mu?" [18] Cemet'teki Yılan öyküsünden Eski Ahit'te hiç bahsedilmemiştir. Tüm kötülüklerin nedeni olarak gösterilen "Şeytan" fikri, Musevilerin Pers fikirleri ile temasa geçmesinden sonra yazılan kitaplarda ortaya çıkar. Eyyüb'ün Kitabı'nda, "Şeytan, Elohim'in oğullarından bir tanesi olarak hala göksel mahkemenin üyeleri arasındadır ve görevi sürekli olarak insanların suçlarını ortaya çıkarmaktır. Bu görevi nedeniyle o denli şüpheci olur ki insanların hiçbirinde erdem olduğuna inanmaz. Tanrı'ya olan hürmetlerinin altında bile bir çıkar duygusu arar." Böylece bu meleğin kişiliği bozulur ve insanlar arasında nefret edilen biri

haline gelir. Daha sonra Museviler Ehrimen'in tüm özelliklerini ona yüklerler ve bu şekilde Hristiyan dünyasına girer.[19]. Erken Türk mitolojisinde şeytanın tasvirine rastlanmaz. İyilik tanrının armağanıdır, kötülük ise bir tür şanssızlık veya insanın ta kendisidir. İlerleyen zamanlarda ise kötü ruhların işi olacaktır. Gelişen inanç şeytanı ortaya çıkarmaya başlar. Kutuplaşma ile oluşabileceği gibi dış etkileşimler sonucunda da kültüre yerleşmiş olabileceği daha muhtemeldir. Hristiyanlıkta şeytanın yer almasında şüphesiz Museviliğin etkisi olduğu gibi yine aynı su götürmez gerçekte Museviliğe de Pers kültüründen geçmiştir. Yine bu kötü işlerle uğraşan, insan düşmanı ifritlerin başı fikrinin Perslilerden dünyaya yayılmış olabileceği de birçok bilim adamının ortak görüşüdür. Tıpkı Musevilere geçtiği gibi şeytanın Türklere de böyle geçtiği söylenebilir. Bu örnekle, şeytan mitinin nasıl ve ne yolla yayıldığı hakkında fikir edinebiliriz.

Ayrıca ilginç bir bilgi olarak Erlik'in öyküsü paleoantolog Bayshin Tsav'a ilham vermiştir. Bayshin Tsav'ın 1972 yılında Sovyet-Moğol seferi sırasında Moğolistan'ın Ömnögovı Aymag bölgesinde bulduğu bir kafatası ve bazı post-kranial parçalar buldu. Bunun doksan milyon yıl önce yaşamış bir dinazorun keşfi olduğunu anladı. Altangereliyn Perle tarafından tanımlanan dinozora adını gezileri sırasında Moğol kültürü ve mitolojisinden etkilenen, yerin altında Erlik'in yaşadığını söyleyen yerli halktan etkilenen paleontolog Roy Chapman Andrews tarafından Erlikosaurus Andrewsı şeklinde adlandırılmıştır.

Ramazan Volkan ÇOBAN.

volkan_coban@hotmail.com.tr

Bu Makale Simitçay Dargisi S.2 2012 de "TÜRK MİTOLOJİSİNDE KÖTÜLÜK TANRISI ERLİK'İN İNANIŞTAKİ YERİ, TASVİRİ VE KÖKENİ" adı ile yayınlanmıştır.

■ **Dipnotlar:**

- [1] Ögel, Bahaeddin. Türk Mitolojisi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, cilt I, s. 429.
- [2] Sovyet Tarihi Ansiklopedisi, Edisyon: E. M. Zhukov, Moskova 1973-1982.
- [3] İnan, Abdülkadir. Şamanizm, s. 40
- [4] Potanin, Ocherky, IV, s. 219.
- [5] İnan, Abdülkadir. Eski Türk Dini Tarihi, s. 64
- [6] İnan, Abdülkadir. Eski Türk Dini Tarihi, s. 66
- [7] Anohin, A. V. Material Po Samanstvu u Altaystev (Publication du Muse d'Anthropologie et d'Ethnog. de I'Acad. des Sciences de Russie.) Volume IV, 2, (1924).
- [8] Diöszegi, Vîlmos. Shamanizm in Siberia, Akademiai Kiado, Busapeşte 1978.
- [9] Tibetçe: Shinjeshe.
- [10] Çince: Da weide jingang,
- [11] Moğolca, Erlih-jin Jarghagchi.
- [12] Sanskritçe: Yamantaka.
- [13] Çince: Daiitokumyouou.
- [14] Dünya Halklarının Mitleri, Edisyon: Tokarev, S. A. Myall, L. E. Tartu 1991, s. 671, s. 719.
- [15] İnan, Abdülkadir. Şamanizm, s. 40
- [16] Veselovsky. Raztskaya, V, s. 34.
- [17] Isaiah, xiv. 7
- [18] Amos iii. 6; Iliad, xxiv. 527; Samuel xxiv.
- [19] Fiske, John. Myths and Myth-Makes, s.130. Mistika we fantastika